

معرفی نسخه خطی خیالات امیر خسرو

شهناز پروین*

به‌روح خسرو از این پارسی شکر دادم که کام طوطی هندوستان شود شیرین
از آغاز قرن ششم هجری مردم هندوستان چنان به‌زیان فارسی خو گرفته‌اند که در هر
دوره چند نویسنده و شاعر بزرگ در هندوستان زیسته و آثاری ارزشمند پدیدآورده‌اند.
شکی نیست که یکی از بزرگترین شاعران هند خسرو دهلوی است. خسرو دهلوی
که در ادبیات به‌نام امیر خسرو معروف است پسر امیر سیف‌الدین دهلوی از ترکان
ساکن دهلوی بود. امیر خسرو به‌سال ۶۵۷ هجری در دهلوی ولادت و به‌سال ۷۲۵ هجری
در دهلوی درگذشت. وی را در بقعه نظام‌الدین اولیا (م: ۷۲۵ ه) عارف مشهور هندوستان
که مرشد وی بوده، به‌خاک سپردند.

وی در اقسام مختلف شعر مانند قصیده، غزل، مثنوی مهارت کامل داشت. وی
به‌زبان هندی نیز شعر گفته و از نخستین کسانی است که بدین زبان شعر سروده است.
خیالات امیر خسرو که نام دیگر آن انشای امیر خسرو است، مجموعه نامه‌ها و
منشآت ادبی اوست. از لحاظ موضوع این کتاب متنوع است، چنان‌که در آن ذکر عاشق
و معشوق، بهار و خزان، علم موسیقی، تیراندازی، زرگری، شطرنج و غیره قابل رؤیت
است.

این‌که گفته‌اند این کتاب شکل منشور مثنوی «دولرانی و خضر خان» امیر خسرو
است، شاید چندان ناصحیح نباشد، اما آنچه هست بسیار فراتر از این حد است. چه
نویسنده نه فقط درباره عاشق و معشوق نگاشته که بسیاری از موضوعات دیگر را نیز

---

* دکتری فارسی دانشگاه دهلی، دهلی.

به پیروی از اشعار شعرای بزرگ ایرانی چون شیخ فریدالدین عطار، انوری، سعدی، مولانای رومی و غیره به رشته تحریر کشیده است. شایان ذکر است که چندین نسخه از این اثر گرانقدر در کتابخانه‌ها و موزه‌های مختلف هند و پاکستان وجود دارد که به عنوان‌های مختلف شهرت دارند، مثلاً خیالات امیر خسرو، عنوان‌نامه خیالات، رقعات امیر خسرو، انشای امیر خسرو و غیره.

این کتاب منسوب به امیر خسرو است که در واقع نویسنده آن مطابق آرشیو ملی، دهلی‌نو، محمد ابراهیم و مطابق نسخه علیگره، یکدل می‌باشد. عموماً این اثر را از تصنیفات امیر خسرو ندانسته‌اند. اما از آنجا که به خیالات امیر خسرو و انشای امیر خسرو شهرت دارد. شایان توجه است.

دو نسخه از این کتاب مطالعه شده یعنی نسخه کتابخانه مولانا آزاد که میکروفیلم آن در مرکز میکروفیلم نور واقع در خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در دهلی‌نو و دیگر آرشیو ملی، دهلی‌نو که مختصات هر یک در ذیل ارائه شده است. برخی مقایسه‌ها به عمل آورده که اجمالاً به نتایج آن اشاره می‌شود.

نسخه موجود در مرکز میکروفیلم نور، از کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی

علیگره:

شماره کتاب : ۵۷

شماره میکروفیلم : ۱۷۸/۶

نام کتاب : خیالات امیر خسرو = انشای امیر خسرو

نام مؤلف : یکدل

تاریخ کتابت : ۱۲۵۲ هـ / ۱۸۴۰ م.

نوع خط : نستعلیق

تعداد برگ : ۵۶

تعداد سطر : ۱۱

* * *

نسخه آرشیو ملی، دهلی‌نو:

شماره نسخه : ۲۵۳۹

نام کتاب : خیالات امیر خسرو
 نام مؤلف : محمد ابراهیم
 تاریخ کتابت : ۱۲۵۷ هـ / ۱۸۴۱ م
 اندازه نسخه : ۲۷×۱۹ سانتی متر
 تعداد برگ : ۱۸۸
 تعداد سطر : ۹
 آغاز هردو نسخه چنین آغاز می شود:

عموماً این اثر را از تصنیفات
 امیر خسرو ندانسته اند. اما از
 آنجا که به خیالات امیر خسرو
 و انشای امیر خسرو شهرت
 دارد. شایان توجه است.

عنوان نامه خیالات امیر خسرو از مثنوی صاحب کمالات صوری و معنوی امیر خسرو دهلوی بیار است و شمه عشق باز حقیقی در شیوه مجازی بیار است و همه از آن شاه عاشقان، سلطان عارفان، هادی سالکان خوشخرام وادی لامکان...

مثنوی:

سرنامه بنام آن خداوند که دلها را به خوبان داد پیوند

عبارت هردو نسخه تا ۲۰ صفحه یکی است ولی بعضی جاها واژه‌ها اندکی تفاوت دارد. تفاوت دو نسخه به شرح ذیل آمده است:

صفحات	نسخه آرشیو ملی، دهلی نو	نسخه دانشگاه اسلامی علیگره
ص ۱ :	مکان	ندارد
ص ۲ :	شب و روز	شب افروز
ص ۱۳ :	چنان	جهان
ص ۱۳ :	نباری	بخور
ص ۱۳ :	آراید	نماید
ص ۱۳ :	گر شمه	خنده
ص ۱۴ :	شورانگیز معانی	شورانگیز حرف‌های
ص ۱۴ :	بود	ندارد

پس از آن برخی عبارات جابه‌جا آمده است. نسخه عبارات آرشیو ملی در ۲۱ صفحه است همین عبارات در نسخه مرکز میکروفیلم نور در صفحه آخر آمده است. در

نسخه آرشیو ملی با دو مرکب، مرکبِ مشکِ و شنگرف به کار برده است. نیز جمله‌های عربی هم استفاده شده است و زیر جمله‌های عربی به زبان فارسی معنی داده شده است و لفظ مثنوی، بیت، قطعه یا رباعی با مرکب شنگرف نوشته شده است. در این نسخه گل‌های یاسمین سنبل و بنفشه نام برده است و در نسخه دیگری گل‌های چمپا و چمیلی اسم برده است که این دو تا اسم به زبان هندی به کار می‌برند.

مصنّف در آغاز تحریر بسم الله... نوشته، امیر خسرو دهلوی صاحب کمالات صوری و معنوی است و این نوشته خسرو درباره عشق‌بازی است که او را هم حقیقی می‌توان گفت و هم با شیوه مجازی آن را آراسته کرده است:

”الفاظ عجیب من چون گر شمه شکر لبان شورانگیز معانی غریب من چون جلوه خوبان عشوه‌آمیز حلقه‌های رقیمه من دلم بجای تو خاص و عام نقطه‌های رقیمه دانه دام جان بی‌آرام حرف‌های من چون زلف دلربایان پیچ و تاب فقرای من جان عاشقان در اضطراب مهر بر لب کام در طلب عالی جناب.“

می‌توان گفت که مطلب مذکور ما را به سراغ اهداف صوری و معنوی نویسنده می‌برد. نویسنده برای صورتگری احساسات خود از این شیوه عبارت‌آرایی اغلب به کار برده است. مثلاً:

”ای معشوق فراموش کار، وای مطلوب تغافل‌شعار، می‌دانی محبوب مختلف رفتار هیچ‌خبر از عاشق زار...“

با توجه به این‌که با حکمران وقت و امیران عهد بوده در این تحریر چنین شعرها می‌بینیم که در این سطور معرفی می‌شود. نمونه‌ای از آن به شرح ذیل است:

هیچ مگویی که یاری داشتم حالش چه شد

خسته من نیم جانی داشت احوالش چه شد

در ذیل این الفاظ شعر دیگر که از بهترین آثار زبان فارسی می‌توان گفت:

به لب آمده است جانم تو بیا که زنده مانم

پس از آن که من نمانم به چه کار خواهی آمد

و در بعضی جاها او نیز منابع اقتباسات خود را ذکر کرده است:

”چون حکایت غم و مکاتب الم به انجام رسید از مرشد حقیقی معشوق تحقیقی
بی غائبانه به راسخ شیخ شنید.“ قطعه:

بیای نامه درد از کجایی   که بینم در تو حرف آشنایی
به هر خصلت بود دود آتش انگیز   نه هر قصر تو پنهان شعله تیز

در این عبارت ذکر خواجه حافظ شیرازی هم آمده است:
”هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق

ثبت است بر جریده عالم دوام ما“

نویسنده نیز با اشعار شعرای مختلف نگارشات نثر خود را نشان می دهد.
مصلح الدین سعدی می فرماید:

”حجاب نیست تو آینه صاف دار“

میر سید حسین فرمود:

که عاشقان مشغول آینه باشد

دیگر، عشق حقیقی است مجازی مگیر

این دم مار است به بازی مگیر

شیخ شرف الدین چنین فرمود:

”هرچه در میان جهان آن بود   تا ابد راه وصال آن بود“

در عهد امیر خسرو موسیقی هندوستان با اهمیت تمام در دهلی و دیگر شهرهای
دیگر شمال و غرب هند و گجرات و تلنگانه و غیره رواج داشته و امیر خسرو هم در
این هنر مهارت کامل داشت و با رموز لطیف این هنر آشنایی کامل داشت. در آن زمان
موسیقی دان عظیم هند نایک گوپال در هنر موسیقی مهارت تمام داشت، امیر خسرو از
نایک گوپال هم سبقت برد و استادی و کمالات خود را با آمیزش موسیقی ایران ترتیب
داد و سرودهای جدید را طرح کرد. نویسنده چنین می نویسد:

”هیچ مدان رقم زده کلک اتحال می گرداند که در پیشگاه خاطر قوالان
فارسی نژاد اصل علم موسیقی شش آواز و دوازده مقام و بیست و چهار شعبه و
چهل و هشت گوشه و هفده بحر اصوات از آن در این دایره تحریر یافت. در
هوای آن یکصد و چهل و پنج پرده است.“

دیگر می‌نویسد:

در علم موسیقی و نغمات داودی در مقام عُرق و عراق پرا فراق ترنم می‌نمود.

بیت:

فراز شاخ نغمان خوش آواز بالحن ارغنونها کرده پرساز

دیگر:

دیگر ترنم‌های بلبل دلپذیر است چمن افروزی گل مستیز است

امیر خسرو دربارهٔ جشن هولی و موسم برشگال هم مطالبی نوشته است و در اشعار امیر خسرو شطرنج بازی، زرگری، تیرکمان، صفت صهبا و صفت منظر هم دیده می‌شود.

بعد از مطالعه این دو تا نسخه دربارهٔ ابعاد گوناگون شخصیت توانا و درخشان امیر خسرو اطلاعات مهم و جالبی به ما می‌رسد.

نسخه‌های خطی به همین عنوان هست، به عنوان‌های مختلف در فهرست نسخه‌های دیگر چنین آمده:

۱. N.M.1957-1052/1: نستعلیق، هدایت الله، ۱۱۲۸ هجری، جدولبند، از وسط افتاده، ۱۲۸ ص (موزه ۲: ۱۰۴)، بنام «انشای خسرو» و «عنوان‌نامهٔ خیالات» از امیر خسرو.
۲. N.M.1965-146: شکستهٔ خوش، تلوک چند، ۱۲ ربیع‌الاول ۱۱۵۵ هجری برای لاله خوشحال چند، ۲۱۲ ص (موزه ۲: ۱۰۵).
۳. N.M.1961-1496/A: نستعلیق، یوسف حسین قادری، ۱۲۲۵ هجری، عنوان‌های شنگرف، ۴۲ ص.
۴. N.M.196-1502: نستعلیق، ۲۰ جمادی‌الثانی ۱۲۴۷ هجری، به‌فرمایش منو لعل، ۱۷۸ ص.
۵. N.M.1959-87: نستعلیق، بهوانی پرشاد، ۳ صفر ۱۲۵۷ هجری، ۱۶۴ صفحه، (موزه ۲: ۱۰۶).
۶. N.M.1969-342: نستعلیق، خواجه محبوب بن نظام‌الدین، ۲۰ صفر ۱۲۹۵ هجری، در حیدرآباد (دکن)، ۱۸۶ ص (موزه ۲: ۱۰۷).

۷. لاهور، دیال سنگه ترست ۵۴۷: نستعلیق، سده ۱۱ هجری، آغاز برابر، ۹۶۰ ص (نعیم اختر مجلّدی).
۸. کراچی، موزه ملی N.M.1957-1052/1: تعلیق هدایت الله، ۱۲۲۷ هجری، آغاز برابر نمونه، در فهرست محمد اشرف: ۲: ۸۲، از یکدل دانسته شده، ۲۴ برگ (نوشاهی: ۳۹۲).
۹. اسلام آباد، گنج بخش ۸۹۶۹: نستعلیق، مهتاب رای ولد چهر مل بن کوبند رای قوم کاهنه سکینه، به روزگار فرخ سیر ۱۱۲۴-۱۱۱۳ هجری، آغاز برابر، ۲۰۱ ص.
۱۰. شیخوپوره، شرقپور، کتابخانه میان جمیل احمد مجلّدی، نسخ، حافظ عبدالله، ۱۱۳۵/۲۴۱۲ هجری، آغاز برابر نمونه، ۴۴ ص (سیدالظفر نوشاهی).
۱۱. کراچی، موزه ملی N.M.1965-146: شکسته خوش، تلوک چند برای لاله خوشحال چند، ۱۱۵۵/۱۴۱۲ هجری (۱۷۴۲ م)، آغاز برابر نمونه، ۱۰۶ برگ (محمد اشرف: ۲: ۸۲، نوشاهی: ۳۹۲).
۱۲. کراچی، انجمن ترقی اردوی پاکستان، ۳ق-۶۹: نستعلیق، سده ۱۲ هجری، آغاز برابر نمونه، ۹۲ ص (سید عارف نوشاهی).
۱۳. کراچی، انجمن ترقی اردوی پاکستان ۳ق-۳۰۱: نستعلیق، سده ۱۲ هجری، در جنگ همراه «الهی نامه» هروی، ۷۷ ص (نوشاهی).
۱۴. کراچی، موزه ملی N.M.1961-1496/1: نستعلیق، یوسف حسین قدری، ۱۲۲۵ هجری، آغاز برابر نمونه، ۲۱ برگ (نوشاهی: ۳۹۳).
۱۵. لاهور، موزه ۱۵۷/۸۴: به دنبال «انتخاب اخلاق محسنی» نوشته ۲۶ رویهم ۲۹۳ ص (رشید احمد: ۲: ۲۷).
۱۶. خیرپور، کتابخانه عمومی J.M.491/553: نستعلیق خوش، سده ۱۲ هجری، ش ۴ مجموعه (سید خضر نوشاهی نگارنده ای ندارد).
۱۷. کراچی، موزه ملی N.M.1961-1502: نستعلیق، ۲۰ ج ۱۲۴۷/۲ هجری، به فرمایش رای منو لعل، آغاز برابر نمونه، ۸۹ برگ.
۱۸. کراچی، موزه ملی N.M.1951-87: تعلیق بهوانی پرشاد، ۳ صفر ۱۲۵۷ هجری (۱۸۴۱ م)، آغاز برابر نمونه، ۸۲ برگ (محمد اشرف: ۲: ۸۳؛ نوشاهی: ۳۹۲).

۱۹. خیرپور، کتابخانه عمومی ۸۹۱/۵۵۱ خ س د: نستعلیق، ۲۷ ذی قعدة ۱۲۷۴ هجری، به دستور لاله رام پرشاد، آغاز برابر نمونه، ۱۹۶ ص، (سید خضر نوشاهی)، نگارنده نامی ندارد.
۲۰. کراچی، موزه ملی N.M.1969-342: نستعلیق، خواجه محبوب بن نظام الدین، ۲۰ صفر ۱۲۹۵ هجری (۸۷۸ م) در حیدرآباد (دکن)، آغاز برابر نمونه، ۹۳ برگ (محمد اشرف: ۲: ۸۳؛ نوشاهی: ۳۹۲).
۲۱. لاهور، عمومی پنجاب ۹، ۸۷۶ خسرو: نستعلیق، آغاز سده ۱۳ هجری، آغاز دیباچه و منشآت برابر نمونه، در فهرست بنام «انشای امیر خسرو» آمده، ۶۰ برگ (عباسی: ۱: ۵۹۵).
۲۲. لاهور، دانشگاه شیرانی ۳۴۷۳/۴۴۸: نوشته میان شکرالله، تاریخ یاد نشده، در فهرست بنام عجیب و غریب نامه معروف به «خیالات امیر خسرو»، در علم موسیقی، سیاق... آمده آغاز برابر نمونه (بشیر حسین ۳: ۶۸۹).
۲۳. شماره میکروفیلم نور خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، ۱۷۸/۶ یکدل، خیالات امیر خسرو، خط نستعلیق.
۲۴. شماره ۲۵۳۹، آرشیو ملی، دهلی نو، مؤلف محمد ابراهیم.